

KARİN BÖLGESİ ve THOEDOSİOPOLİS'İN KURULUŞU**Karin Region And Foundation Of Theodosiopolis****Dr. Savaş EĞİLMEZ*****ÖZET**

Erzurum, Asya ile Avrupa arasında bir köprü durumunda olan Anadolu'nun, en önemli geçitlerinin birinin kavşağıdır. Asırlar boyunca sürekli el değiştiren ve işgale uğrayan Erzurum, XI. Asırdan itibaren Türklerin hakimiyeti altına girmiştir. Bu nedenle, Erzurum tarihi, hem Anadolu hem de Türk tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Erzurum'un kuruluşu ve tarihi coğrafyası ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karin, Theodosiopolis, Tarihi Coğrafya, Erzurum

ABSTRACT

Erzurum is a natural point of intersection of Anatolia, which acts as a bridge between Asia and Europe. Region, which was constantly governed and occupied by other peoples, throughout the ages, was obtained by Turks after the XIth century.. The history of Erzurum is a very important in terms of both the history of Anatolia and Turks. We examine the foundation and historical geography of Erzurum in this study.

Keywords: Karin, Historical Geogaphy, Theodosiopolis, Erzurum

I. Karin Bölgesi

387'den sonra Doğu Roma ve İran arasındaki sınır, kuzeye, yani söz konusu bölgenin ortasına doğru gelmiştir. 387 ve II. Iustinus'un imparatorluğu (565-578) arasındaki dönemde, bölgenin güney sınırları istikrarlı bir şekilde kontrol edilemiyordu¹. Yöneticiler daha doğrusu İmparatorlar ne otoritelerini koyabiliyorlar ne de sınır boyunca sivil nüfusun hareketlerini kontrol edebiliyorlardı². Sözü edilen tarihte, kaleme alabileceğimiz kesin sınırlardan biri şu şekildeydi; Liçik Su ve aşağısındaki Peri Su ismindeki nehir, Doğu Roma sınırları içersinde iken, Göynük Suyu'nun yukarı vadisi Bingöl Dağı'nın batı

* Atatürk Üniversitesi, Fen –Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ T.A. Sinclair, Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey, vol., II, London 1989, s.273.

² J. Bignall Bury, History of the Later Roman Empire, London 1923, s.43.

bayırları ve muhtemelen Şuşar Deresi'nin batı kısmı Sasani Devleti'nin sınırları içerisine yerleşmişti³.

Daha kuzeyde, sınırın gözlenip kontrol altında tutulması, nispeten daha kolaydı. Bu sınır; Tuzla suyunun yukarı havzası ve yukarı Aras havzasındaki sırtın üzerindeki tepeler ve dağlardan oluşurdu. Buranın bir bölümü Doğu Roma, bir bölümü de Sasani sınırları içerisindeydi⁴.

İki devlet arasındaki sınır daha sonra, Aşkale-Erzurum Ovasını, Pasinler ovasından ayıran ve tarafların birbirlerine saldırabilecekleri çok uygun bir koridor şeklindeki Deve Boynu sırtına geldi⁵. Bu aşamadan sonra daha kuzeydeki Doğu Roma sınırları içerisindeki yukarı Çoruh Nehri havzasından, Tortum-Oltu (Tao) bölgesi ile bölünüyordu. Tao, Yusufeli dolaylarında Çoruh vadisinin bir bölümünü kapsayan sınır; Yusufeli, İspir arasından, Çoruh vadisini geçiyor ve Kaçkar Dağları'na ulaşıyordu⁶.

Bölgenin bu görünümü içerisinde, kontrolü sağlamak ve otoriteyi korumak için çok önemli olan ve nüfus bakımından çok yoğun bulunan önemli merkezlerden biri, Aşkale-Erzurum Ovasında, Fırat (Euphrates) boyu şehirlerinden biri Karin⁷, Karenitis, Caranitis, Karnoy K'alak Şehri, Karnaçi Prensligi⁸ veya Garin'dir⁹. Bu veya buna benzer isimler tarihin çeşitli devirlerinde karşımıza kişi veya yer adları olarak da çıkmaktadır. Örneğin Erzurum Ovası'na, Strabon "Karenitis" adını vermiştir¹⁰. Dede Korkut Oğuznâmelerinde ise Karun Eli adıyla Kazan Hanı sülalesinin ülkesi söz konusu edilmiştir¹¹. Firdevs ise İran'ı Arap baskınından kurtaran demirci "Gavan'ın oğlu

³ Nina G. Garsoian, *The Political Division of Armenia*, New York 1967, s.15.

⁴ T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey*, vol., II, s.273.

⁵ A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, s.42.

⁶ Bölgenin coğrafi yapısı hakkında geniş bilgi için bkz; M.T. Tarkan, *Yukarı Kelkit ve Çoruh Havzası*, Erzurum 1971.

⁷ Ermeni, Grek ve Gürcü kaynaklarında benzer isimlerle anılmıştır. Bkz. Rene Grousset, *Histoire de L'Armenie des Origenes a 1071*, Paris 1947, s.21.

⁸ Nina G. Garsoian, *Armenia Interior-Lesser Armenia*, New York 1967, s.17,19,43,49.

⁹ M.J. Saint – Martin, *Historie D'Armenie Par le Patriarche Jea Vi Dut Jea Cathaligos*, Paris 1741, s.58; Victor Langlois, *Collection Des Histories Anciens et Moderns de'l Armenie*, t.II, Paris 1869, s.44; Heinrich Hübschmann, *Die Altermanichen Ortsnamen, Beitragen Zur Historie Hen Topographic Armanies Orstamen*, Amsterdam 1969, s.439; T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey*, vol II, s.273; Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'dan Saltuklular'a Theodosiopolis", Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, s.57-65, İstanbul 1995, s.59.

¹⁰ Strabon, *Geographika (The Geograpy of Strabon)*, V, trans, H.L. Jones, London 1960-1961, s.36.

¹¹ M. Ergin, *Kitâb-ı Dede Korkud*, Dresden ve Vatikan Nüshaları aynı basımı, Ankara 1958, s.49.

Karen’i” anlatmıştır¹². İbn Zübeyr’de eserinde 1183 yılı içerisinde “o gece yürüdük (Cidde’den) ve güneş doğarken, Karen’e geldik. Burası hacıların konaklama yeri ve mekânıdır” diye bahsetmektedir¹³.

İbnü’l Esir, ünlü eserinde 652-653 tarihlerinde Karın et Tabasey’den şöyle bahseder; “**Karın et- Tabaseyn, Badgis, Harat ve Kühistan illerinden topladığı kırk bin kişilik orduyla Müslümanlara karşı bir cephe oluşturmuştu.**”

Başka bir kaynaktada olay şöyle anlatılır: “Kârin büyük bir ordu toplayıp da harekete geçtiğinde Kâys b. Heysem, Abdullah b. Hâzım ile istişarede bulunup ne yapmaları gerektiğini sormuş, İbn Hâzım’de ona şöyle demişti: “**Bence sen bu orduya karşı koyamazsın; onun için kendin İbn Âmir’e git, ona düşmanının kalabalığını ve çokluğunu anlat, biz de burada kalelere sığınıp düşmanları oyalayalım ve sizden gelecek yardımı bekleyelim**”. Kâys gittikten sonra, İbn Hâzım yanında bulundurduğu sahte bir ahidnâmeyi çıkarıp Müslümanlara göstermiş ve “**İşte, İbn Âmir beni Horasan valiliğine tayin etmiştir**” diyerek Kârin’in üzerine yürümüş ve onu mağlup ederek İbn Âmir’e de durumu ve zaferi mektupla bildirmişti. İbn Âmir de İbn Hâzım’ı bu başarısından dolayı Horasan Valiliğine tayin etmişti.¹⁴

Yine aynı şekilde, İbn Kesir’de eserinde Karın isimli kişinin isyanından şöyle bahseder:

“Hicretin otuz ikinci senesinde Karın, 40,000 kişilik ordusuyla geldi. Abdullah b. Hâzm, 4.000 kişiyle onu karşıladı. Karın onu 600 kişi ile öncü kuvvetleri başına geçirdi. Ve askerlerin tamamına mızraklarının başında ateş yakmalarını emretti. Gece yarısı düşmanın bulunduğu yere atıldılar. Başlangıçta öncü birlikler düşmana saldırarak onları oyaladı. Abdullah b. Hâzm da beraberindeki Müslümanlarla birlikte saldırıya geçti. Müşrikler dönüp kaçmaya başladılar. Müslümanlar da onları kovaladılar. Dilediklerini öldürüyor, dilediklerini de esir alıyorlardı. Çok miktarda ganimet ele geçirdiler. Bundan sonra Abdullah b. Hâzm, İbn Âmir’e fetih müjdesi gönderdi. İbn Âmir, onlardan memnun ve hoşnut oldu. Daha önce Horasan’da komutanlık görevinden onu azletmiş olduğu halde bu defa onu eski görevinde bıraktı. Abdullah b. Hâzm da bu görevini sürdürdü.”¹⁵

¹² Necati Lugal, Şehnâme, c.I, İstanbul 1945, s.28.

¹³ İbn Zübeyr, Endülüs’ten Kutsal Topraklara, çvr., İ. Güler, İstanbul 2003, s.53.

¹⁴ İbnü’l Esir, el-Kâmil Fi’t-Tarih, c.3, Beyrut 1979, s.143.

¹⁵ İbn Kesir, El Bidâye ve’n-Nihâye, çvr., Mehmet Keskin, c.7, İstanbul 1994, s.266.

Moses Horenatsi¹⁶, Karin'in bir göl kenarında olduğunu dile getirmektedir¹⁷. Burası Arşakların (Arsacids-Arşakuni) nüfuz bölgesi idi¹⁸.

380'li yıllarda Armenia coğrafi bölgesindeki egemenlik, Arşak ailesinden olan Arşak ve Husrev kardeşler arasında ciddi bir çatışma konusuydu. Bu tartışmadan yararlanan I.Theodosios ve Şâh III.Şâpur, 387 yılında bölgeyi iki kardeş arasında taksim etmek için bir toplantı tertip etti. Kardeşlerden III.Arşak Roma himayesinde Batı Armenia'ı, diğer kardeş IV.Husrev ise Sasani himayesinde Doğu Armenia'ı aldı. Bölünme huzursuzluğu iyece artırmıştı. Aslan payı Husrev'e düşerken, Arşak'ın krallığı sadece ülkenin kuzeybatı bölümünden ibaretti.¹⁹.

390 yılında Arşak öldüğünde varisinin olup olmadığı belli değildir. Romalılar sessiz sedasız krallığını ilhak etti ve topraklarını eyaletlerinden biri yaptı. III. Arşak'ın başarısı bölgede ilk kez birlik ve beraberliği sağlamak olmuştur. Arşak Krallığına kadar Armenia'nın bu bölümü, dokuz bölgeden ibaretti. Bunlar; bir kraliyet bölgesi, bir prenslik, üç tapınak devlet ve direk Romalılara bağlı olan Aşağı Armenia'nın bir bölümü olarak 6 siyasi birim içerisinde gruplanmıştı,

Bu altı siyasi birim şöyleydi²⁰;

1 Karin Kraliyet Bölgesi²¹:

Büyük bir bataklıkla ayrılmış olan bu bölge, sayısız kuşların yuvasıydı. Başta Ilıca (Eghesis) olmak üzere sıcak su kaynaklarına sahip olan bölge,

¹⁶ Bu eserin Rusça tercümesi Gagik Sarkisyan tarafından yapılmış ve İstoriya Armenii isminde 1990 yılında Ayostan yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Burada kullanılan çeviri eserin 1913 yılında Tiflis'te neşredilen edisyon kritikli Ermenice metni esas alınarak yazılmıştır. Fransızca çevirisi de Victor Langlois tarafından Collection Des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie isminde yapılmış ve 1869 yılında Paris'te yayınlanmıştır.

¹⁷ Moses Horenats'i, History of the Armenians, trans Robert W. Thompson, London 1980, s.331.

¹⁸ H.F.B. Lynch, Armenia Travels, and Studies, vol. I, London 1901, s.336, Nicolas Adontz, Armeniya v epoku Justiano, Petersburg 1908, trans., Nina G.Garsoian, Armenia in the Period of Justinian, Lisbon 1970 s.23; T.A. Sinclair, Eastern Turkey; An Arhitectural and Archeological Survey, c.II, s.273.

¹⁹ Pavstos Buzandatsi, Patmutium Hoyots (History of Armenia), 4th ed., Venice: Mekhitarist Pres, 1933, trans. Nina G.Garsoian, The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwk'), Cambridge 1989, VI, p.233-34; Cyril Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Washington 1963, s.151, 363.

²⁰ Nicholas Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.97; Robert H.Hewsen, The Geography of Ananias of Şirak: The Long and Short Recensions, Weisbaden 1992, s.150-153.

²¹ Cyril Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, s.212,215; Igor Diakonoff, The Pre-History of Armenian People, tran. Lori Jennings, Caravan Boks 1984, s.92.

İmparator Traianus tarafından 115 yılında işgal edildikten sonra bir Roma Eyaleti olarak ilan edildi²². Karin Kraliyet bölgesinde bir de Artze (Artsn) şehri vardı. Ortaçağ'da ünlü bir ticaret merkezi olan Artze, 1049'da Selçuklu Türkleri tarafından ele geçirildi²³. Kuzeydoğu'da da Karin'e bitişik küçük ve ismi nadiren zikredilen Şatağomk (Ahırlar) bölgesi vardı.

2 Karin'in Kuzeybatısında Sper (İspir) (Greek ve Roma: Sysperitis) Prensliği²⁴:

Burası ünlü Bagratuni ailesinin atalarının nüfuz bölgesi idi. Bagratunilerin merkezi, muhtemelen Çoruh Nehri kenarında bulunan şimdi ki Bayburt sınırları içerisinde Smbatavan veya Simbataberd (muhtemelen bugün ki Sarıhan) kalesiydi²⁵. Bunların merkezi hakkındaki diğer bir ihtimalde kendine özgü kalesi ve yakınında altın madenleri bulunan ve M.Ö.I.yüzyılın başlarından itibaren şöhretli bir yere sahip olan, İspir (Sper) idi²⁶. Bu prensliğin kuzeyinde, Haldililer denilen insanların yaşadığı bölge, Haldia Vadisi bulunuyordu.

3 Sper'in Güneyi, Karin'in Batısında Tercan (Greek:Derxene)Tapınak Bölgesi vardı. Merkezi büyük Mihr Tapınağı'nın bulunduğu Bagaric köyüydü. Putperest Ermenilerin en önemli mabetlerinden biri olan²⁷ bu tapınak kuzeyde uzanan ana yola yakındır. Tapınak Romalılar tarafından Baris Tapınağı veya Lucus Basaro (Basarus Korusu/Bahçesi) olarak bilinir²⁸. Bu da gösteriyordu ki,

²² Procopius, History of the Wars, Book I and II, v.I, trans., H.B.Dewing, London 1979, II, XIX, s.15.

²³ Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1965.

²⁴ Strabo, Geography, 11.14.9 and 11.14.12; Hewsens, The Geography of Ananias of Şirak, s.152 n10.

²⁵ Kale hakkında geniş bilgi için bkz., A.Sagona-E.Pemberton-I.Mephee, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991, Secondary Preliminary REport", Anatolian Studies, XLII, p.,29-47.

²⁶ C.Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, s.202; The Byzantine Empire: Byzantium and Its Neighbors (Cambridge: Cambridge University Pres, 1966), s.612; Strabo, Geography, 11.14.9.

²⁷ Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.43; Hewsens, The Geography of Ananias of Şirak, Wiesbaden 1992,s.152; Strabo, Geography, 11.14.5, Derxene için Xerxene ismini kullanır. Önemli ve putperest bir azizin mezarının bulunduğu bu tapınak bölgesi, özerk bir bölgedir. Tapınak, bölgede kira ile tutulmuş büyük arazilerden başka, bütün köylere, binlerce köylüye ve sığır, koyun, keçi, at sürülerine sahipti. Tapınak kendi askeri gücü tarafından korunuyordu. Burada kadın, erkek din adamları, müzisyenler, şarkıcılar, seksi dansçılar ve hayat kadınları ev sahipliği yapıyordu. Periyodik olarak düzenlenen ve ilahi sayılan festival zamanı, buraya doluşan ziyaretçiler büyük gelir bırakırlardı. Tapınak krallığın yaşamında dinamik ve etkili bir yere sahip olmalıydı.

²⁸ Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.132; Strabo, Geography, 1.14.14, Bu tapınak Ectabana yolu üzerinde yerleşmiştir. Bu yol, Orta Armenia boyunca Bagayarich Tapınağının bulunduğu Tercan'a doğru uzanır.

Tapınak, kutsal olduğu düşünülen bir koruyu kapsıyordu. Bu tapınak eyaleti içerisinde başka bölgelerde zikredilmiştir; Vzhan (Greek; Bana, Bazenis veya Bizana) ki burası İmparator Leo'ya (457-474) ithafen Leontopolitis olarak zikredilmiştir. Tercan, Türkler zamanında Mama Hatun olmuştur. Tercan ve Karin'in güneyinde Mananaghi Vadisi uzanır²⁹. Kolaylıkla ulaşılabilen bir konumda olan ve herhangi bir prensi olmayan bölge, Karin veya Tercan'a bağlı idi.

4 Tercan'ın batısında Akilisene ovasıyla sınırlanan bölge.

5. Akilise'nin Doğusu; Tanrı Aramazd tapınağı ile Ani-Kemah tapınak bölgesini içeren Daranaghi vadisini içerisine alır³⁰.

6 Daranaghi'nin Batısı; burada Yukarı Fırat keskin bir şekilde doğuya yönelir ve küçük Aghiun³¹ veya Ariuts Vadisi'ne yerleşir. Bu bölgenin doğrudan Roma İmparatorluğu'na bağlı olduğu görülür. II. Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Grek Coğrafyacısı Ptolemy, Aşağı (İkinci) Armenia'da Aitoulane³² den bahseder. Muhtemelen burası Aghiun'dur. Bu bölge de Roma'ya aittir. Burada bulunan ana kale Analiba³³, Analibla ve Analibna³⁴ (bugün bilinen adıyla Darnalis) olarak isimlendirilir. Bu kalenin sınırın Roma tarafında olması, bu bölgenin de Roma'ya ait olduğunun ispatıdır.

Bu bölgeler, III.Arşak'ın krallığında yeniden şekillendirilip birleştirilmiştir. Daha önce böyle bir uygulamanın yapıldığı görülmemektedir. 390 yılında Romalılar tarafından ilhak edildikten sonra gerçek bir eyalet gibi organize edilip Sasani saldırılarına karşı bir de kale inşa edilmiştir³⁵. İmparator Theodosius II (408-405)'ye ithafen Thodosiopolis denilmiştir. 421-422 veya 441 yılında Doğu Roma-Sasani anlaşmazlıkları sırasında kalenin inşa edildiği düşünülebilir³⁶. Bu kale şehri, Ermeniler tarafından Teodupaulis³⁷ veya Karno

²⁹ Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.39-42; Hewsens, The Geography of Ananias of Şirak,s.152.

³⁰ Aramazd hakkında geniş bilgi için bkz: J. Russell, Zoroastrianism in Armenia, London 1987, s.153-175.

³¹ Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.47-48; Hewsens, The Geography of Ananias of Şirak, s.252-253.

³² Claudius Ptolemy, Geography, trans., Edward L.Stevenson (New York 1932, V.12 and map 3 (Asia tabula tertia).

³³ Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.129.

³⁴ Ptolemy, Geography, s.5.6.20.

³⁵ Hewsens, The Geography of Ananias of Şirak,s.150.

³⁶ Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.14-15,19-22,115-124.

³⁷ Moses Horenatsi, History,s.331-332.

Kaghak (Karin) şehri olarak da bilinir. Araplar da buraya Kâlikâla adını vermişlerdir³⁸.

III. Arşak'ın krallığında bir eyalet gibi olan bölge İç Armenia (Armenia Interior) veya Orta Armenia (Inner Armenia) olarak isimlendirildi. I. Iustinianu (527-565)³⁹ zamanında ek topraklarla yeniden genişletilmiş ve Büyük Armenia (Greater Armenia) olarak yeniden isimlendirilmiştir⁴⁰. Bu da bölgenin, Roma İmparatorluğuna ait olduğunu gösterir. Daha sonra İmparator Mauricius (591 veya hemen sonrası) 'un reformları Doğu Roma eyaletini tekrar organize etti ve İkinci Armenia (Armenia Secunda) ismini verdi. Bu isim yarım yüzyıl sonra gerçekleşen Arap istilalarına kadar devam etmiştir⁴¹.

Arşaklar Karin yönetimini, 428 yılında Ermeni monarşisinin feshinden sonra devam ettirdiler ama Theodosiopolis'in kuruluşundan sonra muhtemelen 408-450 yılları arasında buranın kontrolünü kaybetmişlerdir⁴². Daha sonran burası bir karargâh durumuna gelmiştir. V.yy başında oluşturulmuş bu makam⁴³, Doğu Roma'nın, bu bölge içerisinde bulunan muhtelif hanedanlar (Ermeni-Gürcü) üzerindeki bir denetçisi gibi gözükiyordu⁴⁴. Görevinin tam olarak ne olduğu belli değildir. Örneğin yetkileri sadece kendi alanıyla sınırlı olan bir yargıç veya vergi konularıyla ilgilenen memurların başında bulunan bir mevki olabilir. 529 yılında bu mevki lağvedildi ve yerine tamamıyla askeri bir karakol oluşturuldu. Bu mevki sadece doğu bölgesindeki yani Doğu Roma Armenia arasındaki grupları değil, ikinci Armenia'da klasik Pontus'un bazı bölümlerini ve Karadeniz sahilindeki grupları da kumanda ediyordu⁴⁵.

II.Theodosiopolis'in Kuruluşu

Theodosiopolis'in kuruluşundan önce, bölgede tarih öncesi çağlara ait değişik yaşam sahaları vardır. Bunlar günümüze kadar kalıntı ve höyük şekli ile gelebilen Sos, Güzelova⁴⁶, Arzutı, Kırmızı Taş⁴⁷, Umudum / **Kalor**, Karaz⁴⁸, Ilıca, Pulur⁴⁹ ve Cinis (Ortabahçe) bu evre ait yerleşmelerdir.

³⁸ Hakob A.Manandian, O Torgovle i Gorodakh Armenii v zvazi-mirovol torgovlei drevnikh vremen, Erevan 1954, trans., N.G.Gorsian The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade, trans. Nina Garsoian, Lisbon 1965, s.133.

³⁹ Geniş bilgi için bk., Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Fikret Işıltan, Ank. 1995, s.59-70.

⁴⁰ Adontz, Armeniia v e epokhu Justiniana, s.39.

⁴¹ Paul Goubert, Byzance avant l'Islam, Paris 1951, s.290-30.

⁴² T.A. Sinclair, Eastern Turkey; An Arhitectural and Archeological Survey, c.II, s.273.

⁴³ John Bignall Bury, History of the Later Roman Empire, s.23:

⁴⁴ George Ostrogorsky, Pour l'histoire de la Feodalite Byzantine, Bruxel 1954, s.61.

⁴⁵ T.A. Sinclair, Eastern Turkey; An Arhitectural and Archeological Survey, c.II, s.274.

⁴⁶ Geniş bilgi için bz.,H.Z. Koşay – H. Vary, Güzelova Kazısı, Ankara 1968.

M.Ö. VIII.yy'da İskitler önünden kaçan Kimmerler, Aras boyundaki ve Erzurum'daki Urartu gücünü sarstılar. İskitlerin de Kimmerlerden sonra, Erzurum ve havalisine yerleştikleri biliniyor⁵⁰. Tao'lar, Sper ve Pasean'lar da Urartu enkazı üzerinde yeni halkı vücuda getirdiler. Bunları Med ve Sasani Krallıkları takip etti. I. Artaxias (M.Ö. 188-145) Doğu Anadolu'ya dolayısıyla Erzurum'u kendisine bağladı⁵¹. Partların, Erzurum'daki yaşayışları karanlıktır. Onlara, III. yy'da Sasaniler halef oldular. Trajanus'un azimli mücâdelesi ve **Elegeias (Şimdiki Ilca)** başarısından sonra Roma, Latin kültürünü Erzurum'a yerleştrirdi⁵². Bu cihan imparatorluğunun doğu-batı diye parçalanmasından sonra, Nicomedia (İzmit)'da oturan imparatorlara tabi kalan Erzurum, Karin üzerinde gelişme gösterdi. Moses de Khoren'in yazdığına göre şehir Erzurum Ovasında, göl kenarında, tepeyi taçlandırıyor. Bu sırada Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Hun Devleti, Suriye gibi zengin ve sıcak ülkeye yönelik akınlarda Erzurum havalisini de ele geçirdiler. I. Theodosius'un ölümünden sonra, Batı Hunlarının doğu bölümü tarafından gerçekleştirilen akınlara, başbuğları Kursık ve Basık idiler. 295-398 yılları arasında cereyan eden Hunların bu istilası, tarihte Anadolu'ya ilk Türk girişini temsil etmektedir⁵³.

Erzurum ve çevresinde imar faaliyetleri II. Theodosius zamanında devam etti. Kafkasya'dan ve Sasaniler'den gelmesi muhtemel saldırılara karşı müstahkem kalelere ihtiyaç duyulmuştu⁵⁴. Doğu Roma'nın doğudaki generali Anatolius⁵⁵, ovanın batısında ve doğusunda, az yükseltili dağlara yakın mevkilere kale inşâ ettirdi. 415 yılından sonra, şimdiki şehrin yerinde etrafını surlarla çevirttiği yere, Theodosiopolis adını verdi⁵⁶.

⁴⁷ Enver Konukçu, Tarihi Bir Yerleşme Alanı; Kırmızı Taş, Millet'in Sesi, 4 Temmuz 1988, s.2.

⁴⁸ H.Z. Koşay – K. Turfan, Erzurum Karaz Kazısı Raporu, Belleten XXIII / 91 (1959), s.349-413.

⁴⁹ H.Z. Koşay – H. Vary, Güzelova Kazısı, Ankara 1964.

⁵⁰ Tamara Talbot, Rice, The Scythians, London 1958, s.44; Ekrem Memiş, İskitlerin Tarihi, Konya 2005, s.41,42.

⁵¹ T. Aşiroğlu, Erzurum İlinin Tarihçesi, 50. Yıl Armağanı, s.66-67.

⁵² R. Grousset, Historie de L'Armenie; Des Origens a 1071, s.109-110; F.A.Lepper, Trajan's Parthian War, London 1948, 93-95; B.Isaac, The Limits of Empire, Roman Empire in the East, London (Oxford Universty Pres), 1990, s.298-299.

⁵³ Franz Altheim, Geshichte Der Hunnen, I, Berlin 1959, s.34.

⁵⁴ Enver Konukçu, Şehr-i Mübârek Erzurum, s.10.

⁵⁵ Carl Ritter, Die Erdkunde von Asien, Berlin 1843, c.XI, s.716.

⁵⁶ F.H.Weissbach, "Theodosiopolis", Pauly Realencyclopædic der Clasischen Altertumwissenschaft, München 1934, s.,1937- 1938; Rene Grausset, Historie de L'armenie; Des Origens a 1071, Paris 1947, s.181; Besim Darkot, "Erzurum", İ.A., c.4, s.345-352, İstanbul 1988, s.345; N. Adontz, Armeniya v Epoku Justiana, s.23.

Çağdaş kaynaklar ve modern tarihçiler arasında Theodosiopolis'in askeri öneminin tarih boyunca devam ettiği konusunda bir konsensüs vardır. Fakat aynı fikir birliği Theodosiopolis'in kim tarafından ve ne zaman kurulduğu konusunda yoktur. Yani bu şehrin IV.yy'ın sonunda I.Theodosius (Büyük) tarafından mı? Yoksa torunu II.Theodosius döneminde yani V.yy'ın ilk yarısında mı kurulduğu hakkında tartışmalar vardır. Bu anlaşmazlık, bir çok kaynaktaki bilgilerin doğruluğunun kesin olmamasından ve kaynakların birbirleriyle çelişmesinden ortaya çıkmaktadır.

Kaynakların bize bildirdiğine göre Karin bölgesi; Arşak kralları yönetiminde IV.yy'ın sonundan önce bir kraliyet mülkü statüsüne gelmişti. Saray, buraya Kral Pap'ın ölümünden sonra iki genç oğlunun evlilik töreni ve kutlamaları için nakledilmiştir;

Sparapet ve baş komutan Manuel, Kraliçe Arşakuni, iki çocuğu Arşak ve Valarşak(VaghArşak) ile beraber Karin bölgesine gitti. Yanlarında bütün askerleri (ordusu), yüksek asilzâdeler, naxararlar ve bütün tanuterler vardı. Sparapet Manuel, kızı Vandanduxt'u genç Arşak Arşakuni'yle evlendirerek onu kendine damat yaptı. Diğer kardeş Valarşak içinde bir evlilik düzenleyerek onu Sper bölgesinden Bagratuni aspet ile evlendirdi. Evlilikler büyük gösterilerle kutlandı, bütün Armenia'da sevgi gösterileri ve şenlikler vardı, kısaca eğlence her yerdedi⁵⁷.

Bölgenin öneminin büyük olmasa rağmen, kaynaklarda bir şehrin varlığından net bir şekilde bahsedilmiyor. Bu konuyla ilgili erken bir kaynak olan ve IV.yy'ın statüsünü şekillendiren, V.yüzyılda yaşamış olan Buzandaran Patmutiunk, Karin'i bölge veya bir ova olarak işaret eder ama Karin'den asla bir şehir olarak bahsetmez.

Sonraki kaynaklar, Karin yakınında güzel su kaynaklarının varlığından bahseder.

Bölge 387'de Doğu Roma ve Sasani arasında bölününce, Karin bölgesi bir kale olarak Doğu Roma arazisi içersine dahil oldu ve kurucusunun adına ithafen Theodosiopolis ismini alarak bahsi geçen bölgede yükseldi⁵⁸. Birçok yazar; Theodosius (II.Theodosius 408-450)'un krallığı hakkında bilgi veren Yapılar (Buildings) isimli esere ve Moses Khorenatsi'nin yazdıklarına dayanarak, şehrin II.Theodosius'un generali (kraliyet komutanı) Anatolius tarafından kurulduğu, II.Theodosius'un dedesi olan I.Theodosius'un bu olayla

⁵⁷ <http://www.wused/-dee/GREECE/SASANIIAN.HTM-12.04.2006>.

⁵⁸ Armenia'nın bölünme tarihi için bkz: Nina G.Gasoiian, Eupsychia Melanges offerts a Helene Ahrweiler, Paris 1998, s.239vd.

ilgisinin olmadığını yazar⁵⁹. Kaynakların sadece çok azı, dedesi I.Theodosius'a atıfta bulunur.

Moses Khorenatsi'nin eserinde yer verdiği pasaj, yeni şehrin ilk kulesinin ve sonra şehrin Theodosius'un onuruna Teodos olarak isimlendirildiğini, böylece ismini şehre vermesiyle ölümsüzleştirdiğini söyler ama müellif Theodosius isminin, hangisine itafen konulduğunu kesinlikle belirtmez. Şundan eminiz ki onun yazdığı bölüm Mashots'un İstanbul'a yaptığı seyahatinden bahseder. Bu seyahat de II.Theodosios'un saltanatı, Greek Patriarch Atticus (405-425) dönemine rastlar. Buna delil olarak da Koriun'un "Mashtots'un Hayatı"⁶⁰ isimli eseri gösterilir.

Maşots'un İstanbul yolculuğunda ona eşlik ettiği ifade edilen Vardan, efendisinin seyahatini titizlikle not eden Koriun'dan bahsetmez. Maşots'a İstanbul yolunda yardım eden 433-446 yıllarında doğuda ordunun komutanı olan general Anatalius'un hayatının merhaleleri diğer kaynaklar tarafından yazılmış olmalıdır⁶¹. Ama ilginç bir nokta Khorenatsi ve onun dayandığı Asoghik gibi kaynaklardan başka hiç kimse Theodosiopolis'in inşasında Anatolius'dan söz etmez. Maşots, onunla Anadolu'da iken tanışmıştır. Khorenatsi büyük bir kale gibi olan şehrin hakkında titizlikle ele alınmış bilgiler verir;

“Muhteşem manzaralı dağın dibinde billur gibi pınarların dışarı fıskırdığını gördü ve şehri buraya kurdu. Etrafını derin bir hendek ile çevirdi. Temellerini çok derinden başlattığı surların üzerine yüksek ve korkunç kuleler inşa ettirdi. Birincisinin ismini imparatora ithafen Theodosius koydu. Bu kulenin ilerisine, dağa doğru uzanan içi oyuk bölümlerin ve geçitlerin de bulunduğu gemi pruvasına (başına) benzeyen kuleler yaptırırken, doğu ve batı yönündeki surların üzerine dairesel kuleler inşa ettirdi.

Şehrin merkezinde bir yere, çok sayıda hazne yaptırarak adını Augustus'a ithafen Augusteum koydu. Birçok bölgeye yer üstü kanallarıyla su getirdi. Şehre çok sayıda cephane getirterek bir garnizon kurdu. Buraya Theodosiopolis ismini verdi.”

⁵⁹ Adontz, Armenia v e epokhu Justiniana, s.115; H.A.Manandian, The Trade and Cities of Armenia Connexion with Ancient World Trade, s.88.

⁶⁰ Koriun, Vark Mashtotsi (Life of Mashtots), ed.Manuk Abeghian, Erivan 1941, trans., Delmar, NY:Caravan Books, 1985, xvi,s.64,66:tarns.,38-39.

⁶¹ John R.Martindale, The Prosopography of the Later Roman Empire, vol.2, Cambridge 1980, s.84-85. Burada bulunan, Theodosiopolis'in Anatolius tarafından kurulduğuna dair bilgi Khorenatsi'den alınmıştır.

İmparator Anastasius (491-518) döneminde şehir takfiye edilmiş ve daha yüksek surlarla çevrilmiş olmasına rağmen, şehrin savunma hattı hala yetersiz durumda idi. Procopius bu olay üzerinde önemle durmuştur:

“ Romalıların İmparatoru Theodosius, Arsaces (Arşak) arazisini ele geçirince tepelerden biri üzerine inşa ettirdiği kaleye Theodosiopolis ismini verdi. Sasani Kralı Cabades (Kavadh I. 488-53), Amida seferine çıktığında, bölgeden geçerken şehri ele geçirdi. Çok geçmeden Roma İmparatoru Anastasius yıkılan şehri yeniden inşa ettirdi ve Theodosius Kalesi'nin bulunduğu tepeyi dairesel bir sur ile çevirdi. Bu sur yeterli boyutta olmasına rağmen kalınlığı ile aynı oranda yüksek değildi. Gerçekten de yaklaşık 30 adım yüksekliğinde olan sur, düşmanlar özellikle de Sasaniler tarafından kolayca ele geçirilebiliyordu. Bu nedenle dairesel sur ile yükseltinin seviyesi yukarı çekilmiştir.”⁶²

Khorenatsi'nin yazıtı; original ve mütevazi kuruluşun anlatılmasından sonra Procopius'dan bir çok alıntı ile İmparator Justinian (527-565) tarafından savunmanın kuvvetlendirilmesini aktarır.

“ İmparator Justinian durumu sağlamlaştırmak amacıyla bir dizi önlem aldı. Bu önlemlerin ilki bölgeyi çevreleyen derin bir hendek kazmak olmuştur. Bu hendekler dağlar arasında dar ve derin vadilere benziyordu. Sonra şehrin yanındaki yükseltiyi parçalayarak çıkış yeri olmayan küçük kanyonlar ve geçilmesi zor uçurumlar şekline döndürdü. Diğer taraftan sur, olağanüstü yüksek ve zaptedilmesi zor bir yapıda olmalıydı. Mazgalları çok dar yaparak, sadece savunmacıların atış yapabileceği bir genişlik bıraktı. Bütün çevreye, galeri şeklinde katlar inşa ettirerek bunların üzerine diğer mazgalları ekletti. Ayrıca surun bütün kenarlarına çıkıntılar yaptı. Daras'ın dairesel suruna çok benziyordu. Her kuleye sağlam bir hisar yaptı.”⁶³

Procopius'un verileri, Khorenatsi'nin aksine, bu kale şehrinin ilk kuruluşunun tarihini aydınlatılabilir noktasında istenilen düzeyde değildir. Birçok ilim adamı, Theodosiopolis'in ortaya çıkışını Theodosius II. Krallığı ile bağdaştırma bilgisini Khorenatsi'den alır⁶⁴. Procopius yeni şehrin kuruluşunu, açık bir şekilde genç Theodosius'un saltanatı içerisine yerleştirmez daha doğrusu bu noktayı zikretmez⁶⁵. Bununla birlikte Büyük Armenia'nın Doğu Roma ve Sasani arasındaki taksimini yanlış bir şekilde nakleder;

⁶² Procopius, Buildings, trans., H.D.Dewing-G.Downey, London 1940, III, v.5-9, s.200/01-202/03.

⁶³ Procopius, Buildings, III.v.5-9, s.202/203,204/205; Procopius, History of the Wars, Book 1-2, (Persian War), trans.,H.B.Dewing, Cambridge 1974, I.x.19, s.82-83.

⁶⁴ Procopius, Buildings, III.i.11, s.180/181.

⁶⁵ Procopius, Buildings, III, i.I.s.178/179.

“ Kralı Arsaces’in Tigranes ve Arsaces isminde iki oğlu oldu. Kral hayatının son yıllarına geldiğinde oğullarının ikisini krallığın halefleri olarak ilân etti ama dört parça ağılı Tigranes’e bıraktı. Oğlu Arsaces, kendi hissesi az olduğu için sinirli ve kızgındı. Bu tarihte, Arcadius’un oğlu genç Theodosius Romalıları yönetiyordu. Tigranes Roma İmparatorluğundan korktuğu için, onlara karşı Sasani gücüne dayanma isteği ile krallığını Sasanilere verdi. Buna karşılık Arsaces kendi bölgesini İmparator Theodosius’a verdi. Bir süre için bu topraklar Roma-Sasani arasındaki savaflara cephe teşkil etti. Daha sonra Roma ve Sasani arasında varılan anlaşmayla Tigranes’in toprakları Sasanilere, Arsaces’in toprakları da Romalılara kaldı.”⁶⁶

Procopius’un hatalarına ek olarak, bu bölünme süreci için gösterdiği tarihi de ekleyebiliriz⁶⁷. Çünkü bölgenin bu şekilde bölünmesinin IV.yy’ın sonunda Theodosius’un zamanında gerçekleşmiş olmasında hiç şüphe yoktur. Ne olursa olsun, bu metin Theodosiopolis’in kuruluş tarihi için bir kanıt olarak ele alınamaz.

Çoğu kaynağın, Theodosiopolis’in kuruluşu ile ilgili aşağıdaki bilgiler hakkında hiçbir tereddüdü ve çelişkisi yoktur. Kale, bölgede bulunan Arşak Krallığı bölündüğünde yeni sınır üzerinde inşa edilmişti. Bu kuruluşun amacı, Sasani tarafından gelecek saldırılarına karşı İmparatorluk bölgesini korumaktı. Açıkça bu bölünmeden sonra, şehrin II.Theodosius tarafından kurulması bir önlem niteliğindedir. Kuruluşunda yeterince tahkim edilmeyen şehir, daha sonra I.Anastasius ve özellikle Justinian’ın hükümrânlığı altında, Sasanilere karşı, İmparatorluk savunmasının güvenliği için bir siper görevi gören Theodosiopolis yeniden güçlendirilmiştir. Bunun yanında, şehrin kuruluşu; Bölgenin Sasani İmparatorluğu ile bölüşülmesinden sonra, Doğu Roma sınırının Fırat Nehri’ne yani doğuya doğru ilerlemesiyle IV.yy’ın sonunda yani Theodosius I.’in zamanında başlatılmış ve genç Theodosius zamanında da tam olarak gerçekleştirilmiştir.

İmparator Theodosius, Karin’de oturan Büyük Patrik’in (Sahak) mektubu üzerine generallerinden Anatolius’u, kale yapmaya uygun bir yer bulmak için bölgeye gönderdi. Uzun bir süre dolaşan Anatolius, Karin vilayetinde muhtelif küçük derelerin peyda olduğu bir dağın eteğinde bir yer seçmişti. Fırat nehrinin kaynağına yakın bir yerden çıkan bu küçük dereler birleşerek, vücuda getirdikleri

⁶⁶ Procopius, Buildings, III,i.8-13, s.180/181-182/183.

⁶⁷ Procopius, The Persian War, I.x.17; II.ii.35, s.82/83,200/201; Procopius, Buildings, III.v.1-2,5, s.200/201-202/203.

bir denize akıyorlardı. Bu su ise, ovayı kaplayan büyük bir bataklık (sazlık) idi⁶⁸. Burada sakin olan ahali, hem Fırat nehrinin bataklıklarıyla, hem de suyun kenarındaki bataklıkta yaşayan çok sayıdaki kuşlar ve onların yumurtalarıyla besleniyorlardı. Bu arazi, oldukça yeşil ve verimli olup, bilhassa ekşi meyveler yetişmekteydi. Etraftaki dağlarda çok sayıda büyük baş hayvan sürüleri bulunmaktaydı. General Anatolius, ovaya hakim olan o yerde hendek, sur ve kalelerle müstahkem bir şehrin temellerini attı. İmparator'un adını alan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun İran hududu üzerindeki müstahkem bir kalesi / şehri olan Theodosiopolis, böylece kurulmuş oldu⁶⁹.

Lynch'e göre, 450 yılında ilk Ermeni patriklerinin en büyüklerinin Doğu Roma imparatoruna haber göndermesi üzerine genç imparator Theodosius, Karin'de oturan Patrik İsak'ın mektubu üzerine generallerinden Anatolios'u Karin'e gönderdi. Uygun bir yer bulmak için uzun bir süre dolaşan general, küçük derelerin ortaya çıktığı bir dağın eteğinde bir yer tespit etmiştir. Yakınında Fırat Nehri'nin kaynağı olduğundan bunlar birleşip durgunca akan bir çay oluşturur. Bu çay ise bir müddet sonra bir bataklık teşkil edermiş, o bataklıkta yumurtaları ahalinin gıdasını temin eden sayısız yaban ördekleri ve çeşitli kuşlar yaşarmış⁷⁰. General ovaya hakim olan yerde hendek, sur ve kalelerle müstahkem bir şehrin temellerini atmıştır. Şehir imparator Theodosios'un ismine izafeten Theodosiopolis adını almıştır⁷¹.

Genceli Grigos'da eserinde Theodosiopolis'in kuruluşunu şöyle anlatıyor:

“Dindar II.Theodosius (408-450)'nin zamanı boyunca, Doğu Roma'yı Arcadius'un oğlu yönetti. Aziz Sahak (İshak) Vardapet Mesrop ve onun büyük oğlu Vardan Momikonyan'ı onlara verdiği mektup ile beraber imparator Theodosius'a gönderdi. Çünkü İmparator Ermeni alfabesi için çalışmasını emretmişti. Sonra yumuşak başlı imparator Mesrop'u itham ederek şöyle söyledi **“Neden alfabe için Suriyelilerden araştırma yapıyorsunuz ve neden bölgenizdeki Grek Âlimlerden yardım almıyorsunuz?”**. Mesrop'ta bu işin zaman alacağını ama imparatorun isteği doğrultusunda bu işin çözüleceğini aktardı. Ayrıca İmparator, krallığı içerisindeki genç ve zeki insanların toplanıp,

⁶⁸ Erzurum'daki sazlıklar hakkında geniş bilgi için bkz., Selahattin Tozlu, “Erzurum Sazlıkları”, Doğu Coğrafya Dergisi, yıl; 8, sayı; 7, Konya 2002, s.,189-219.

⁶⁹ Moses Horenatsi, History of the Armenians, s.33; H.A.Manandian, O Torgovle i Gorodakh Armenii v zvazi-mirovol torgovlei drevnikh vremen, s.87-88.

⁷⁰ Bkz., Robert Curson, A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey And Sasanii, London 1854, s.148-149.

⁷¹ H.F.B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, vol. I, s.336.

masrafların saray tarafından karşılanması şartıyla alfabe üzerinde çalışmalarını ve Karin bölgesinde kendi ismi (Theodosiopolis) ile bir şehir kurulmasını emretti⁷².

Theodosiopolis, kuruluşu ile beraber hem idari, hem dini, hem de askeri açıdan çok önemli bir merkez haline geldi. Sasani imparatorluğuna karşı yürütülen ağır savaşlar nedeniyle Theodosiopolis merkezli son derece önemli bir komutanlık oluşturulmuş ve şehrin istihkâmları en üst düzeyde güçlendirilmişti. Şehrin coğrafi konumu ve istihkâmlarının kuvvetlendirilmiş olması Doğu Roma'nın sınır savunma gücünü artırmıştı. Başka bir açıdan bu organizasyon Doğu Roma'nın sınır politikasının önemli bir parçası haline gelmişti⁷³.

KAYNAKLAR

- ADONTZ, Nicolas, Armeniya v epoku Justiano, Petersburg 1908, trans.,
ALTHEİM, Franz, Geshichte Der Hunnen, I, Berlin 1959.
AŞIROĞLU, T., Erzurum İlinin Tarihçesi, 50. Yıl Armağanı.
BURY, J. Bignall, History of the Later Roman Empire, London 1923.
BUZANDATSİ, Pavstos, Patmutium Hoyots (History of Armenia), 4th ed.,
Venice: Mekhitarist Pres, 1933, trans. Nina G.Garsoian, The Epic Histories
Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk'), Cambridge
1989.
CURSON, Robert, A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey
And Sasania, London 1854.
DARKOT, Besim, "Erzurum", İ.A., c.4, s.345-352, İstanbul 1988.
DİAKONOFF, Igor, The Pre-History of Armenian People, tran. Lori Jennings,
Caravan Books 1984.
ERGİN, M., Kitâb-ı Dede Korkud, Dresden ve Vatikan Nüshaları aynı basımı,
Ankara 1958.
GARSOİAN Nina G., Armenia in the Period of Justinian , Lisbon 1970.
_____, The Political Division of Armenia, New York 1967.
_____, Armenia Interior-Lesser Armenia, New York 1967.
_____, Eupsychia Melanges offerts a Helene Ahrweiler, Paris 1998.
GOUBERT, Paul, Byzance avant l'Islam, Paris 1951.

⁷² Krakos Gandzakets'i, Krakos Gandzakets'i's History of the Armenians, Trans., Robert Bedrosian, New York 1986, s.9-10.

⁷³T.A. Sinclair, Eastern Turkey; An Arhitectural and Archeological Survey, c.II, s.274.

- GROUSSET, Rene, Histoire de L'Armenie des Origenes a 1071, Paris 1947, s.21.
- HEWSEN, Robert H., The Geography of Ananias of Şirak: The Long and Short Recensions, Weisbaden 1992.
- HORENATS'İ, Moses, History of the Armenians, trans Robert W. Thompson, London 1980.
- <http://www.wused/-dec/GREECE/SASANIAN.HTM-12.04.2006>.
- HÜBSCHMANN, Heinrich, Die Altermanichen Ortsnamen, Beitragen Zur Historie Hen Topographic Armanies Orstamen, Amsterdam 1969.
- ISAAC, B., The Limits of Empire, Roman Empire in the East, London (Oxford Universty Pres), 1990.
- İbn Kesir, El Bidâye ve'n-Nihâye, çvr., Mehmet Keskin, c.7, İstanbul 1994.
- İbn Zübeyr, Endülüs'ten Kutsal Topraklara, çvr., İ. Güler, İstanbul 2003.
- İbnü'l Esir, el-Kâmil Fi't-Tarih, c.3, Beyrut 1979.
- JONES, A.H.M., The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford 1971.
- KHORENATSİ, Movses, Patmitium Hayots, trans, Robert W. Thompson, History of Armenians, Cambridge 1978.
- KONUĞU, Enver, "Katakalon Kekaumenos'dan Saltuklular'a Theodosiopolis", Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, s.57-65, İstanbul 1995.
- _____, Tarihi Bir Yerleşme Alanı; Kırmızı Taş, Millet'in Sesi, 4 Temmuz 1988.
- KORİUN, Vark Mashtotsi (Life of Mashtots), ed.Manuk Abeghian, Erivan 1941, trans., Delmar, NY:Caravan Books, 1985.
- KOŞAY H.Z. – VARY, H., Güzelova Kazısı, Ankara 1968.
- KOŞAY, H.Z. – VARY H., Güzelova Kazısı, Ankara 1964.
- KOŞAY, H.Z. – TURFAN, K., Erzurum Karaz Kazısı Raporu, Belleten XXIII / 91 (1959).
- Krakos Gandzakets'i, Krakos Gandzakets'i's History of the Armenians, Trans., Robert Bedrosion, New York 1986.
- LANGLOİS, Victor, Collection Des Histories Anciens et Moderns de'l Armenie, I,II, Paris 1869.
- LEPPER, F.A., Trajan's Parthian War, London 1948.
- LUGAL, Necati, Şehnâme, c.I, İstanbul 1945.
- LYNCH, H.F.B., Armenia Travels, and Studies, vol., I, London 1910.

- MANANDĪAN, H.A., O Torgovle i Gorodakh Armenii v zvazi-mirovol torgovlei drevnikh vremen, Erevan 1954, trans., N.G.Gorsian, The Trade and Cities of Armenia Connexion with Ancient World Trade, Lisbon 1987.
- MARTINDALE, John R., The Prosopography of the Later Roman Empire, vol.2, Cambridge 1980.
- MEMİŞ, Ekrem, İskitlerin Tarihi, Konya 2005.
- OSTROGORSKY, George, Bizans Devleti Tarihi, Fikret İşıltan, Ankara 1995.
- _____, Pour l'histoire de la Feodalite Byzantine, Bruxel 1954.
- Procopius, Buildings, trans., H.B.Dewings-G.Downey, London 1940.
- Procopius, History of the Wars, Book 1-2, (Perisan War) v.I, trans., H.B.Dewing, London 1979.
- PTOLEMY, Claudius, Geography, trans., Edward L.Stevenson, New York 1932.
- RICE, Tamara Talbot, The Scythians, London 1958.
- RITTER, Carl, Die Erdkunde von Asien, Berlin 1843.
- RUSSELL, J., Zoroastrianism in Armenia, London 1987.
- SAGONA, A. -E.Pemberton-I.Mephee, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991, Secondary Preliminary REport", Anatolian Studies, XLII, p.,29-47.
- SAINT, M.J.-Martin, Historie D'Armenie Par le Patriarche Jea Vi Dut Jea Cathaligos, Paris 1741.
- SINCLAIR, T.A., Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey, vol., II, London 1989.
- STRABON, Geographika (The Geograpy of Strabon), V, trans, H.L. Jones, London 1960-1961.
- TARKAN, M.T., Yukarı Kelkit ve Çoruh Havzası, Erzurum 1971.
- TOUMANOFF, C., Studies in Christian Caucasian History, Washington D.C. 1963, The Byzantine Empire: Byzantium and Its Neighbors (Cambridge: Cambridge University Pres, 1966).
- _____, Studies in Christian Caucasian History, Washington 1963.
- TOZLU, Selahattin, "Erzurum Sazlıkları", Doğu Coğrafya Dergisi, yıl; 8, sayı; 7, Konya 2002.
- TURAN, Osman, Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1965.
- WEISSBACH, F.H., "Theodosiopolis", Pauly Realencyclopedic der Clasischen Altertumwissenschaft, München 1934.